

ESKİ UYGURLARIN BUDİST KÜLTÜRÜ*

Kōgi KUDARA**

İngilizceden Çeviren: Murat ELMALI***

I. Uygurlar Kimdir?

UYGUR, (alternatif olarak Uighur, Uigur, Uyghur, vs.) etnik bir Türk boyunun ismidir. Türk ya da Türkiye ismini duyduğumuzda çoğu-

* Kudara, Kōgi: The Buddhist Culture of the Old Uigur Peoples. *Pacific World, Journal of the Institute of Buddhist Studies*, 3rd Series, Nr 4, 183–195 (Berkeley, IBS, Fall 2002)'de yayımlanan bu makaleye aynı zamanda; <http://www.shin-ibs.edu/documents/pwj3-4/09KD4.pdf> internet adresinden de ulaşılabilmektedir.

Japonya'da çok uzun yıllardan beri Türkoloji üzerine çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Fakat bu çalışmalar ve bu çalışmaları yapanlar Türkoloji ile ilgilenenler dışında pek fazla bilinmemektedir. Bunun ilk nedeni yapılan çalışmaların Japonca oluşudur. Japonya'da Türkoloji üzerine yapılan bu çalışmalar, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Japonya'daki Türkoloji Çalışmaları" adı altında TDAYB 1973–74 ve "Japonya'da Göktürkler ve Uygurlarla İlgili Olarak Japonca Yayımlanan Araştırmaların Bibliyografyası" adı altında TDAYB 1985'te Türkiye'de yayımlanmıştır. Jens Peter Laut ve Klaus Röhrborn tarafından Almanya'da "Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung, Wiesbaden 1988, VIII+119 s." adı altında ilk dönemlerden günümüze Japonya'da yapılan Eski Türk Budizm'ine ait çalışmaları kapsayan bir çalışma daha vardır. Laut ve Röhrborn'un bu çalışması *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi 1991*'de Mehmet Ölmez tarafından tanıtılmıştır. Japon Türkologlar tarafından yapılan bu çalışmaların isim olarak bilinmesinin yanında içerik olarak da Türkçeye tercüme edilmesi faydalı olacaktır. İngilizceden yapmış olduğum bu çeviri Kōgi Kudara'nın Eski Uygurların Budist kültürünü derli toplu bir şekilde değerlendirmesinden dolayı tercih edilmiştir.

** Kogi KUDARA (31.05.1945 – 12.05.2004): Japonya-Ryūkyō Üniversitesi Budabilimi profesörü olan Kudara Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde bulunan Uygur Budist metinleri üzerine araştırmalar yapmıştır. Özel çalışma alanıysa Uygurca Abidarma metinleridir. Dindar kişiliğinin yanında çok derin akademik birikime sahip olan Kudara uzun yıllar Japonya'daki Türkoloji çalışmaları içerisinde yer almış ve ardında pek çok eser bırakmıştır. Hastalandıktan sonra bile bu çalışmalarına ara vermeyen Kudara 2003 Eylül'ünde Otani Kazı Grubunun (Kozui Otani'nin 1908-1909 ve 1910-1911'de Orta Asya'ya yaptığı keşif seferleri) Doğu Türkistan'a gönderilmesinin hatırlanması münasebetiyle Tokyo'da düzenlenen uluslararası organizasyona kendisi bizzat katılmıştır. Vefatından sonra Prof. Dr. Peter Zieme editörlüğünde "Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memoriam Kogi Kudara, 2008, Brepols Publishers, s. 483." isimli çalışma Kudara onuruna yayımlanmıştır.

*** Arş.Gör., Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

muz Anadolu yarımadasında, başkenti Ankara olan modern Türkiye Cumhuriyeti'ni düşünürüz. Gerçekte bu ülkede (Anadolu'da) yaşayan insanların çoğu etnik bakımdan Türk'tür, fakat Türkler sadece beş yüz yıl kadar önce, aşağı yukarı on dört ila on beşinci yüzyıllar arasında bu bölgede yaşamaya başladılar.¹

Ya da bazılarınız, diğer ismi Orta Asya olan Türkistan'ı hatırlıyorsunuzdur. Türkistan sözü, "Türklerin yaşadığı yer" anlamına gelen modern öncesi Farsça bir kelimedir. Şüphesiz, bu adla tanımlanan sahada, yani eski Sovyetler Birliği'ndeki Tacikistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile Çin'deki Sincan Özerk Uygur Bölgesi'nde yaşayan insanların çoğu da etnik bakımdan Türk'tür. Onların bu bölgelerde yaşamaya başlamaları aşağı yukarı bin yıl önce, onuncu yüzyıldan itibaren idi.

II. Tarihî Arka Plan

Türkler köken olarak Moğolistan'dan gelmektedirler. M.Ö. altıncı yüzyıla ait Çince tarihî kayıtlar onları göçebe topluluklar olarak gösterir. Türkler etnik açıdan Moğol olarak sınıflandırılır. Onlar bir Altay dili konuşurlar. Burada, Budizm'in yayılmasında büyük ölçüde etkili olan eski Uygurların tarihî arka planına kısa bir giriş yapmak istiyorum.

Türkler ilk olarak Çince tarihî kayıtlarda, Türk kelimesinin fonetik bir transliterasyonu olan "*Tujue*" ismiyle yer almışlardır. Altay Dağlarından çıkarılan demir cevherini eriterek zırh ve silah yapan Türkler demircilikte usta idiler. Askerî güçlerini de geliştirerek bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kuzey bozkır yolunu takip eden doğu-batı ticaretini kontrol altına alarak buradan elde ettikleri kazançlarla güçlerini artırdılar. İmparatorluklarının sınırları Moğol Platosundan Hazar Denizi'ne kadar genişledi (552–744).

İmparatorluk 583 yılında iç çatışmalar yüzünden ikiye bölündü. Bundan sonra, Moğolistan platosu Doğu Türklerinin, Orta Asya ise Batı Türklerinin merkezi oldu. Bu sırada *Tujuelar*, yani Türkler *Arami* temeline dayalı bir Türk yazısı (runik yazı tipi) yarattılar. Orhon nehri kıyılarına imparatorlarının (han) kahramanlıklarını öven yazıtlar diktiler. Bu yazı, iç Asya göçebeleri tarafından kullanılmış en eski yazı sistemidir.

¹ Ç.N: Türkler Anadolu'ya 10. ve 11. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamışlardır.

Yazıtlar hem dilbilimsel hem de tarihsel olarak değerli birer akademik kaynaktır. Aynı çağda, altıncı yüzyıla ait bir Çin kaydı, Kuzey Qi'nin *Niepan Jing (Mahāparinirvāna-sūtra)*'nin² bir Türkçe çevirisini talepleri üzerine Türklere gönderdiğini bildirmektedir. Bu, Türklerin Budizm'le bilinen ilk karşılaşmasıdır. *Mahāparinirvāna-sūtra*'nın Türkçe çevirisine büyük bir akademik ilgi bulunmasına rağmen metin ele geçirilememiştir. Bazı bilginler, Çince tarihi kayıttaki rivayete şüphe ile bakmakta ve bu çevirinin Türkçeden ziyade Soğutçaya yapılmış olabileceğini teklif etmektedirler. Batı Türkleri, 652 yılında Tang ordusu tarafından bozguna uğratıldı. Geride kalan kuvvetler daha sonraları Pamir'in batısına doğru yayıldılar ve Batı Türkistan'ın yükselişini büyük ölçüde etkilediler.

Doğu Türklerinin kontrol altında bulundurduğu *Tiele* adlı bir boy vardı. Bu boyun ismi de Türk kelimesinin fonetik bir transliterasyonudur. *Tiele* boyu altında *Uygur* olarak adlandırılan daha küçük bir Türk boyu vardı. Sekizinci yüzyılda Uygurlar yavaş yavaş güçlenmeye başladılar ve 744 yılında Doğu Türklerini yıktılar. Bu boyun ismi Çince tarihî kayıtlarda Uygur kelimesinin fonetik bir transliterasyonu olan *Huigu* olarak geçmektedir. Uygurlar bu tarihten itibaren bölgede merkezî bir rol üstlendiler. Moğolistan Platosunda yer alan Kara Balgasun (Ordu Balık) şehrini başkent yaptılar ve diğer Türk boylarını da yönetmeye başladılar. Doğu Uygur Kağanlığını kurdular ve bunu takip eden yüz yıl boyunca Moğolistan bozkırlarını kontrol altına aldılar.

Bu sıralarda Tang Çin'inde *Anşi isyanları (755–756)* patlak verdi. Tang imparatoru Xuanzong (712–756) kendi imkânlarıyla isyanı bastırmadı ve Uygurlardan askeri yardım sağlamalarını istedi. Uygurlar, Çin'de değişik yerlerde savaşırken özellikle Changan gibi büyük şehirlerde Çinlilerin gelişmiş kültürleriyle tanıştılar. Ayrıca, İranlı Soğut tüccarlarından etkilendiler ve çeşitli uluslararası birikimler kazandılar.

Sonuç olarak Uygurlar yerleşik hayata alıştılar ve kendi dillerini Soğut alfabesiyle yazmayı öğrendiler. Resmî din olarak bir İran inancı olan Maniheizm'i benimsediler. Çok kısa bir sürede gelişmiş bir kültür yaratabildiler. Eğer göçebe hayatını sürdürmüş olsalardı, bu, çok uzun zaman

² Ç.N: Diğer adı Nirvana Sutra'dır. Budizm'in Mahāyāna okuluna ait olup Buda'nın hayatını anlatan din kitabıdır.

alardı. İsyân sona erdiğinde Uygur güçleri, Soğutları görevli memurlar olarak beraberlerinde getirerek Moğolistan bozkırlarına geri döndüler. Moğolistan bozkırlarında müstahkem *Ordu Balık* şehrini kurdular.

Uygur İmparatorluğu bir başka Türk boyu olan Kırgızların saldırıları sonucu 840 yıllarında sona erdi. Uygurlar çeşitli boylara karıştılar ve her tarafa dağıldılar. Batıya kaçan gruplardan biri Shazhou'yu, Turfan bölgesini ve Kuça'yı ele geçirdi. Bu grup ele geçirilen alanlara yerleşti ve sonunda iki tane krallık kurdu.

Bir tanesi Beiting (Uygurlardaki Biş Balık) ve Koço'da kurulan Tianshan³ Uygur Krallığıydı. Krallık on dördüncü yüzyılda Moğol Yuan Hanedanının düşüşüne kadar üç yüzyıl boyunca büyümeye devam etti. Bu krallık Orta Asya'da Budizm'in yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Ötekisi ise, Hexi⁴ Uygur Krallığıydı. Bu krallık, Xixialar (Şişia)⁵ tarafından yıkılana kadar yaklaşık yüz otuz yıl boyunca, varlığını sürdürdü.

İpek Yolunun tarihi ve kültürü üzerinde Uygurların büyük bir etkisi oldu. Onlar, yol boyunca ana ticaret noktalarını ellerinde tuttular ve çoğu Budist olan yerleşik halkların değişik kültürlerini benimsediler. Ayrıca Hintlilerle, İranlılarla ve ırk olarak Hint-Avrupalı olan Toharlarla (bir Kafkas kavmi) etnik olarak kaynaşmaya başladılar.

Bir Türk boyu olarak Uygurlar, Altaylı Mongoloidlerdir. Fakat Türk kimlikleri, sadece baba soyuna dayanan sosyal bir sistem üzerine kuruluydu. Çoğu durumda, eğer birisinin babası Türk ise, Türkçe konuşuyorsa ve Türk geleneklerini sürdürüyorsa o kişi Türk olarak kabul edilirdi. Bu tür bir kimlik bilinciyle başta Uygurlar olmak üzere Türk boyları çok etnikli ve çok dilli toplulukları barındıran İpek yolunun verimli şehirlerini işgal ettiler. Bundan öte, bölgede bir etnik karşım gelişti. Onuncu yüzyılın sonlarına doğru bölge tamamen Türkleşti. İnsanlar fiziksel görünüşleri (ten, göz ve saç rengi) her nasıl olursa olsun kendilerini Türk olarak tanımladılar. "Türkleşme" ayrıca Orta Asya'nın batı bölümlerine öteki Türk boylarının yerleşmeleriyle de ortaya çıktı. Böylelikle günümüzde Orta Asya, Türkistan, yani Türklerin yurdu olarak da adlandırılır.

³ Ç.N: Tanrı Dağları.

⁴ Ç.N: Sarı Irmağın Batı kıyısındaki koridora verilen isim.

⁵ Ç.N: 11. yüzyılda Tangutlar tarafından Kuzeybatı Çin'de kurulan imparatorluk.

Dünya tarihinde Uygurlar tarafından oynanan dikkate değer başka bir rol, onların Moğol Yuan Hanedanı altındaki faaliyetleriydi. On üçüncü yüzyılın başlarında Moğol lideri Cengiz Han (1205-27), dünya hakimiyeti için seferlere başladı. Bu dönemde Uygurlar gönüllü olarak Moğollara tabi oldular ve Moğol planına destek verebileceklerini bildirdiler. Bu, Moğollar için büyük bir nimetti. Çünkü İpek Yolu'ndaki üç yüz yıllık bir tecrübeyle Uygurlar, kültürel bakımdan ileri idiler. Hem doğuda hem batıda etnik gruplar, coğrafya, diller ve dinî gelenekler hakkında geniş bilgi birikimine sahiptiler. Moğol İmparatorluğunun kurulmasının arkasında Uygurların sağladığı büyük bilgi ve danışmanlık desteği vardı. Bu desteklerine karşılık olarak Uygurların memleketleri Moğollar tarafından korundu. Bu, Moğol Yuan Hanedanı (1260–1367) altındaki azınlık bir etnik grup için olağanüstü bir durumdu. Uygurlar, imparatorluğun etnik hiyerarşik sisteminde ikinci sınıf statülerini garantilediler. Politika, ekonomi, kültür ve din alanlarında “*renkli gözlü insanların*” liderleri olarak da önemli roller üstlendiler.

Örneğin, bir yazı sistemi olmayan Moğollar kendi alfabe sistemlerini geliştirmek için ilk olarak Uygur alfabesini ödünç aldılar. Moğol başkenti *Dadu*'da (modern Pekin) “*renkli gözlü insanlar*”ın memurları olarak çalışan Uygur sivil memurlarının çoğu Budistti. Moğollar, çok sayıda Budist metni yayımlamak için o zamanın en gelişmiş yazı teknolojisi olan “*kalıp baskı*” yöntemini kullandılar ve bu metinleri Turfan bölgesindeki vatanlarında yaşayan halka gönderdiler. Doğu Türkistan'da ele geçirilen basılı birçok metin Yuan Hanedanı döneminde basılmış metinlerdir. Basılı malzemenin çoğu Budist metinlerdir. Bunlar, yalnızca Uygurca yazılmış değildir. Sanskritçe ve Xixia dilindeki metinler de buna dâhildir. Yazılan metinlerde Uygur dilinin yanı sıra Sanskritçe ve Xixia dilinde kullanımına da rastlanmıştır. Bu metinleri basan ve ciltleyen halkın Çinliler olduğu bilinir, çünkü sayfa numaraları Çince karakterlerden oluşmaktadır. Uygur Budizm'i, Doğu Türkistan'da gelişen Budist kültürlerin sonuncusu idi ve Yuan İmparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte on dördüncü yüzyılın ortalarında sona erdi.

III. Dinî Arka Plan

Moğol bozkırlarında göçebe bir boy olarak yaşadıkları sırada Uygurların dinî hayatı Şamanizm veya animizm kategorisinde idi. Yukarıda belirtildiği gibi, Anşi isyanları sırasında Çin için savaşırken

Soğutlardan Maniheizm'i öğrendiklerinde, aristokrat Uygurlar onu kabul ettiler ve bu dini devlet dinleri yaptılar.

Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İpek yolu üzerindeki vaha şehirlerine göç ettikten sonra, bazıları Maniheist olarak kaldı. Nestoryan misyonerleriyle karşılaştıkları zaman bazı aristokrat Uygurlar Hristiyanlığa geçtiler. Ancak, etkin Budist çevrede yaşarken sıradan Uygurların çoğunluğu Budist oldu. Bu durum, aşağıdaki gerçeklerden anlaşılmaktadır: (1) Bölgede ele geçirilen birçok dinî metin Budist metinlerdir; (2) Dinî belgelerdeki bağışçı isimler Budist adlara sahiptir; (3) Sanskritçeden alınma kelimeleri sık sık kullandılar; (4) Tahıl ödünç alma veya köle satma gibi iş ilişkileri için bir tanık gerekiyordu ve çoğu durumlarda bu işlevi Budist manastırlarından gelen rahipler yerine getiriyordu.

Uygurlar, Çince *fo* karakterinin orta arkaik telaffuzu olan “*buîet*” kelimesi ile Altay dillerinde onurlandırma anlamı taşıyan *-xan* (*-kan* [Moğolcada *-khan*]) ekini birleştirerek Buda'nın ismini “*bur-xan*” olarak ifade etmişlerdir. Bunun yeterli olmadığını düşündükleri anlaşılıyor. Çünkü, *burxan*'dan önce *teñri* (Tanrı) kelimesini eklediler ve Buda'yı *teñri burxan* (Tanrı Buda), veya daha da kibar olarak *teñri teñrиси burxan* (Tanrılar Tanrısı Buda) olarak adlandırmışlardır. Eski Koreliler ve Japonların arasında olduğu gibi Türkler ve Moğollar arasında da, *teñri* (Tanrı) olgusu “*iyilikler sunan İlah*” olarak kabul edilmiştir. Sıradan halk için, sadece Buda unvanı yerine etnik geleneklerine uygun bazı açıklayıcı unvanlar ekleyerek Budizm'i kabul etmek belki daha kolaydı.

Yine buna benzer bir şekilde Manihezim'i kabul eden Uygurlar, bu dinin kurucusu olan Mani'yi (216?-276?) de *Mani Burxan* olarak adlandırdılar. Bu, Maniheizm'in içinde sinkretik bir görünüşü yansıtabilir. Fakat bu durum Budizm'in, Uygurların yaşamlarına ne kadar derinden nüfuz ettiğini bize anlatmaktadır.

IV. Budist Metinlerinin Çevirisi

Dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Uygurlar İpek Yolu boyunca Orta Asya'da uzanan önemli şehirlere göç ettiler, Turfan ve Kuça sahasında uluslarını kurdular. Orada, Hintlilerin, İranlıların, Toharların ve milattan önce ikinci yüzyıldan itibaren bölgede bulunan Çinlilerin çeşitli Budist kültürleriyle karşılaştılar. O sırada bu bölgede “medenileşmiş” olmak

Budizm'i kabul etmek anlamına geliyordu. Bozkırlardan gelen atlı göçebeler olan Uygurlar askerî binicilik tekniklerinde, ok ve yay kullanımında yeteneklilerdi. Ancak, Uygurların kültürel görünüşleri, yendikleri halkın çok gerisinde kalıyordu. Bu bölgede saygın bir yurt tutmak ve onu korumak için devlet düzeyinde Budizm'i kabul etmeleri gerekiyordu. Budizm'i seçmekle, belki de, doğunun büyük Budist imparatorluğu olan Çin'le dostça ilişkiler kurabileceklerini düşünüyorlardı. Altıncı ve yedinci yüzyıllar arasında millet olmanın şafağında, devlet dini olarak Budizm'i kabul eden Japonlarla bazı paralellikler görebiliriz. Böylelikle hükümet, Doğu Asya'da medeni bir devlet olarak uluslararası bir saygınlık kazanabilirdi.

Ancak, Japonya'daki Budist metinleri Japoncaya çevrilmedi. Böylece Japonlar bin iki yüz yıl boyunca yani bundan yüz elli yıl öncesine kadar, Çince çeviri metinleri kullandılar. Bu durum Uygurlardan büyük farklılıklar göstermiştir. Çünkü Uygurlar farklı dillerde yazılmış Budist metinlerini kendi dillerine çevirmek için çaba harcamışlardır.

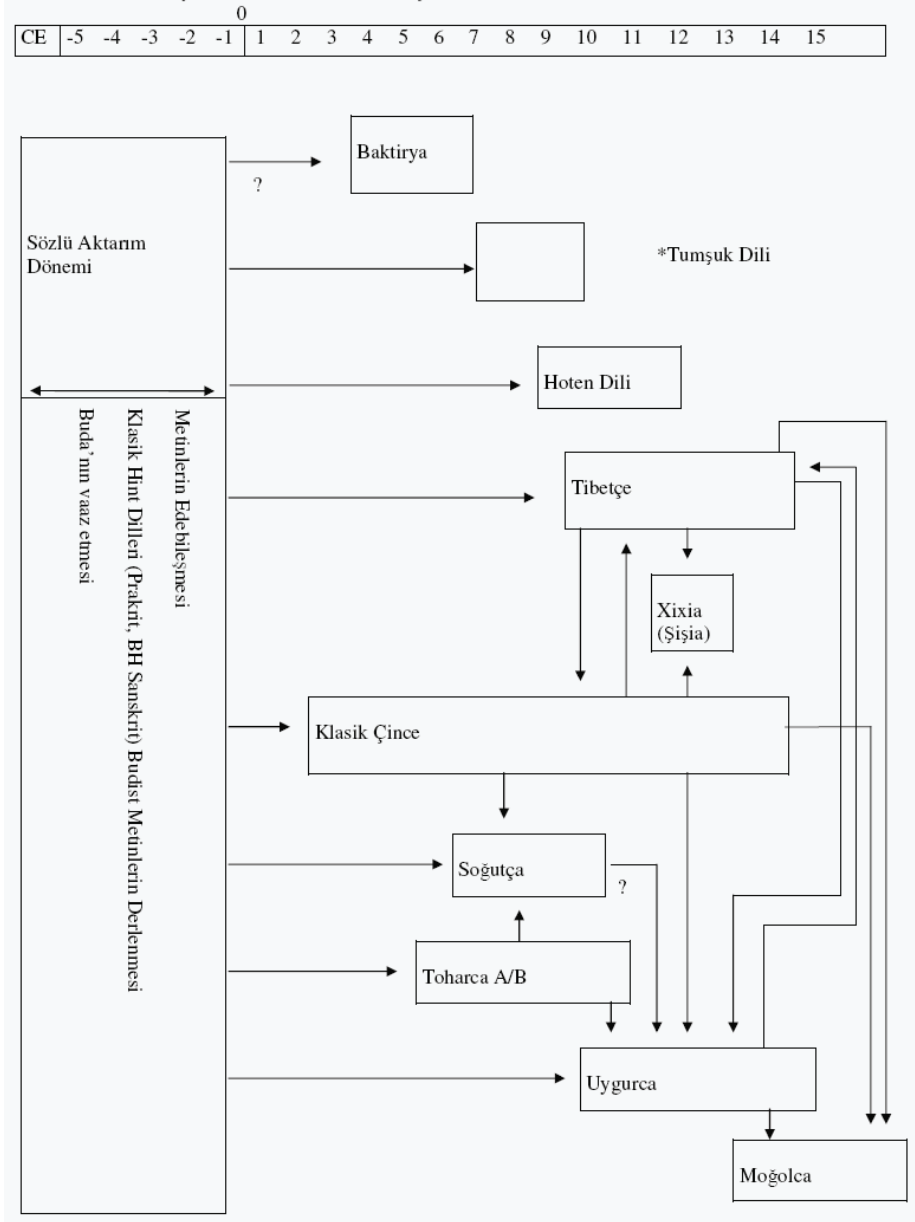
Uzmanlar, İpek Yoluna göç ettikten sonra Uygurların Budizm'e geçişinde en çok kimlerin etkili olduğu veya Uygurların Budist metinlerini hangi dillerden kendi dillerine çevirdikleri konusunda henüz bir fikir birliğine ulaşmamışlardır. Bazıları ilk etkinin Turfan ve Kuça'da Tohar Budizm'inden geldiğini ileri sürmektedirler. Çünkü Uygur metinlerindeki bazı Sanskritçe terimler Toharcadan geçen kelimeler aracılığıyla gösterilmektedir. Bununla birlikte bazı uzmanlar da Uygur metinlerindeki Sanskritçe terimlerin Soğutlardan alındığını belirtmektedirler. Çünkü Soğutlar Turfan'da koloniler kurmuşlar ve Uygurlarla yakın ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Uygurların Çin Budizm'inden etkilendiklerini öne süren bir başka grup da bulunmaktadır, *Burxan* (Buda) örneğinden de anlaşılacağı gibi Uygurların Budist metinlerinde Çince kendini çok etkili bir biçimde göstermektedir. Fakat benim kendi görüşüme göre bu terimler Uygur metinlerine paralel noktalardan gelmiştir. O zamanlarda Turfan ve Kuça bölgesindeki insanlar çok dilli ve çok uluslu topluluklarda yaşamaktaydılar, dolayısıyla bana göre Uygur topluluğunun Budizm'e geçişini ille de tek bir kaynağa bağlamak çok yersizdir.

Orta Asya'da çok ırklı ve çok dilli bir topluluk içinde yaşayan Uygurlar, ulaşılabildikleri Budist metinleri Uygurcaya çevirdiler. Uzun yıllardır bölgeden toplanan metin parçalarını inceleyerek anlamını çözmeye çalışıyoruz. Buradan elde edilen bilgilere dayanarak "*Orta Asya'daki Budist*

Metinlerinin Çeviri İlişkileri” isimli bir tablo hazırladım (Şekil A). Hazırlamış olduğum bu tabloya göz atarak siz de başka dillerden çevrilmiş Budist metinleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi görebilirsiniz. Oklar (→) çevirinin yapılış yönünü göstermektedir. Okların bakış yönü kesin olarak doğrudur. Çünkü okların yönü çevirilen Budist metinlerinin sonuna eklenen kollofonlardan yani metinleri tanıtan detaylardan elde edilen bilgiler sonucu belirtilmiştir. Okların altında yer alan soru işaretleri (?), bu metinlerin kollofonlarında açıklamaların yer almamasına rağmen tarihi birikim ve çeviri özelliklerinden faydalanılarak okların yönünün belirlendiği anlamına gelmektedir. Yıldız işareti (*) ise tabloda yer alan yıldız işareti konmuş dillerin tüm uzmanlar tarafından tam olarak kabul edilmediği anlamına gelmektedir. Orijinal tabloyu 1994 yılında bir seminerde kullanmak üzere öğrencilerim için hazırladım. Tabloyu 2000 yılında Baktirya⁶ girdisi ekleyerek değiştirdim.

⁶ Ç.N: Batı Asya’da Amu Derya nehri ile Hindukuş dağları arasında bulunan eski bir krallık.

Şekil A: Orta Asya'daki Budist Metinlerinin Çeviri İlişkileri

Uygurların çevirmiş olduğu Budist metinlerle ilgili bazı genel bilgiler vereceğim. İlk dönem çevirileri arasında, Toharca ve Soğutçadan tercüme edilen, genel olarak kaynak metinleri Nikāya Budizm'inin⁵²⁰ Sarvāstivāda okulundan⁵²¹ alınan *avadāna*⁵²² ve *jātaka*⁵²³ hikâyeleri bulunmaktaydı. Bu çeviriler yalnızca Uygur Budizm'inin ilk zamanlarında bulunurlar. Toharcadan çevrilmiş olan Budist metinleri arasında Maitreya⁵²⁴ ibadeti adlı sahnelenmek üzere yazılmış bir senaryo bulunmaktadır. Budist tapınaklarının bahçelerinde dini içerikli oyunların oynandığını düşünmek oldukça enteresandır.

Çince'den çevrilen metinler ilk geçişlerinden sonuna kadar Uygur Budizm'i üzerinde çok etkili olmuştur. Mahāyāna⁵²⁵ ve Nikāya gibi temel Budist Sutraları (din kitapları) da dâhil olmak üzere Çince'den çok fazla sayıda Budist metni Uygurcaya çevrildi.

Sanskritçeden yapılan çeviriler çoğu zaman içinde hem Uygurca hem de Sanskritçe yazılar içeren çift dilli çeviriler olma özelliğini korumuştur. Önce metinler Sanskritçe olarak kelime kelime ve kelime dizileri halinde çevrilir daha sonra da bu çeviriyi Uygurca çevirisi takip ederdi. Sanskritçeye ve Uygurcaya uyarlanan metinlerin çoğunda Hint Brāhmī yazı tipleri kullanılırdı. Birçok uzmanın beklentilerinin aksine bu metinlerin çoğu sonraki dönemlere ait çıkmıştır. Hatta bazılarının çeviri tarihi Moğol Yuan Hükümdarlığı dönemine denk gelmektedir. Metinlerin çoğu Sarvāstivāda Okuluna ait *Āgama*⁵²⁶ ya da *Abidarma*⁵²⁷ metinleridir.

⁵²⁰ Ç.N: Budizm'in ilk dönemlerinde ortaya çıkan kollarından birisi. Genellikle Mahayana Budistleri tarafından Hinayana Budizm'inin yerine kullanılır.

⁵²¹ Ç.N: Hinayana Budizm'inin 18 okulundan birisi.

⁵²² Ç.N: Dinsel kısa hikâye, hikâye, mecaz; Budizm'e ait dinsel masallar; genellikle Buda olmaya namzet varlıkların, Budalık mertebesine ulaşmak için yaptıkları faaliyetleri anlatan hikâyeler.

⁵²³ Ç.N: Bodisatvaların daha önceki doğumlarındaki tecrübeleri; Buda'nın bir önceki doğum hikâyesi.

⁵²⁴ Ç.N: Budist mesihi veya gelecekteki Buda.

⁵²⁵ Ç.N: Büyük araç, kağıt ya da taşıt veya *Hinayāna* ile karşılaştırıldığında daha büyük araç; herkes için kurtuluşun olacağı veya tüm insanların affedileceğini, herkesin aydınlanmaya ulaşacağını belirten mezhep; Tibet, Moğolistan, Çin, Kore, Japonya ve Uzak Doğunun diğer ülkelerinde görülen Budizm mezhebi.

⁵²⁶ Ç.N: Budist doktrinlerinin derlemesi; Hinayana mezhebinin kutsal yazılarının genel adı.

⁵²⁷ Ç.N: En eski Budist eserlerinden birisi; "Dharmanın ötesi" anlamına gelir.

Tibetçeden yapılan çeviriler Moğol Yuan Hükümdarlığı döneminde Merkezi Çin tarafından yapılmıştır. Çoğunluğu Tantrik Budist⁵²⁸ metinleridir. Bu metinlerin arasında *Sandal Ağacı Resminin (Buda'nın) Çin'e Geliş Tarihi* adlı kısa bir tarih metni de bulunmaktadır. Bu Çince metin önce Uygurcaya daha sonra da Tibetçeye çevrilmiştir. Bu metin eşine pek sık rastlanamayacak bir Budist metnidir. Bu metnin çeviri tarihi net bir şekilde, çeviriyi yapanların adları ve geçmişleri ile birlikte belirtilmiştir. Çevirinin tarihi 1263 yılının ikinci ayının on üçüncü günüdür.

Uygurlar Budist metinlerini yazmak için hangi yazı tipini kullanmışlardır? İlk olarak aralarında kuvvetli bağlar oluşturdukları Soğutların yazı karakterlerini ödünç almışlardır. Bununla birlikte Uygurcanın karakteristik farklılıklarından dolayı yazım esnasında, Soğutça Uygurcanın dil özelliklerini tam olarak karşılayamadığı zaman, karakterlerde bazı değişiklikler yapılmıştır. Yine de bu yazı karakterleri kullanılarak çok büyük sayıda eser Uygurcaya çevrilmiştir. Uygur yazı tipinde kare, blok ve kursif (el yazısı) yazı tipleri bulunur. Kare yazı tipi, Budist metinlerinin kopyalarını elde etmek için kullanılırdı. Brahmi yazı tipi temel olarak orijinal Hint metnini ana metne dâhil ederek oluşturulan çift dilli baskılarda kullanılırdı. Soğut ve Tibet yazı tipleriye çok sık olmamak üzere arasıra kullanılmaktaydı. Ayrıca Uygurlar, Budizm'le ilgisi olmayan Maniheizt eserler için Maniheizm'e ait olan alfabeyi kullandılar.

V. Budist Şiirlerinde Ses Yinelemesi

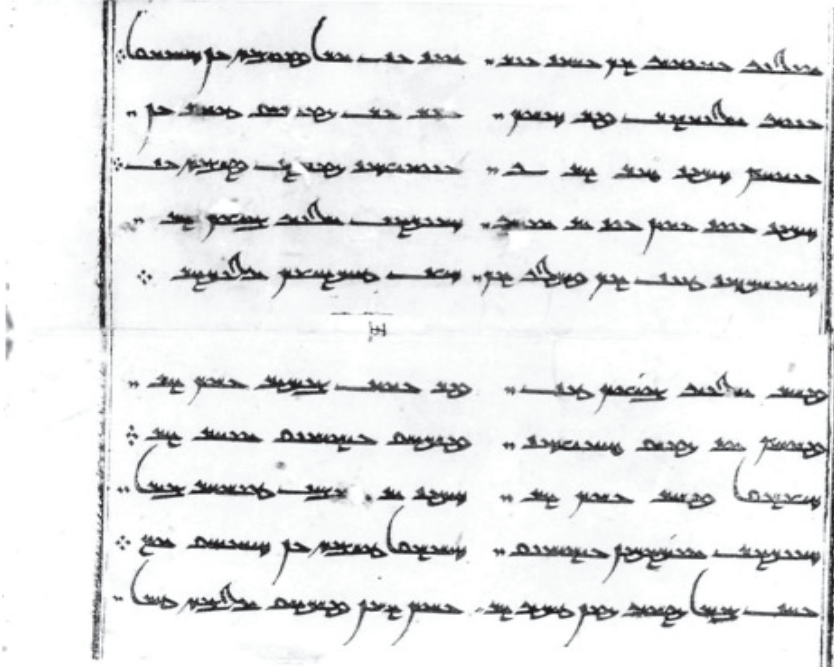
Türk ve Moğol şiirlerinde genel olarak 4 dize ve ses yinelemesi (aliterasyon)⁵²⁹ kullanılmaktaydı (bkz. Şekil B). Uygurlar farklı dillerde yazılmış birçok Budist metnini kendi dillerine çevirmişlerdir. Şüphesiz ki metinlerin kendi dillerine çevrilmesinde ve çeviride kullanılacak kelimelerin özenle seçilmesinde çok çaba harcanmıştır. Fakat bazen aynı felsefi terim için iki ayrı kelimeye rastladığımız oluyor. Bu da muhakkak metinlerin farklı zaman aralıklarında çevrilmiş olduğunun bir göstergesidir. Çevirileri karşılaştırdığımızda ilk çevirilerin genellikle yüzeysel, gereksizce uzatılmış ve edebi bir kaygı gözetilmeksizin yapılmış olduğu görülmektedir.

⁵²⁸ Ç.N: Hinduizm'e ait bir mezhep olan *Tantra*'nın etkisinde kalan Mahayana Budistlerinin oluşturdukları Budizm okulu.

⁵²⁹ Ö.N: Eski Uygur şiirinde mısra başı kafiyesi anlamına gelmektedir.

Daha sonraki dönemlerde (on üçüncü yüzyılın ikinci yarısının son dönemlerinde, özellikle Moğol Yuan Hükümdarlığı döneminde) yapılan çevirilere baktığımızda çeviri için yeni terimlerin oluşturulduğunu, sözü gereksizce uzatmaktan kaçınıldığını, çevirilerin artık şeffaf ve akıcı olduğunu gözlemleyebiliyoruz. Bazen de bu akıcı çevirilerin duygudan yoksun ve çok ilgi çekici olmadıklarını görebiliyoruz. Belki bazı Uygur vatandaşları da benimle aynı şekilde düşünmüş olabilirler. Ünlü Mahāyana Sutralarının⁵³⁰ çevirileri akıcı bir şekilde yapılırken, o dönemin şairleri sutraların önemli bölümlerinden esinlenerek aliteratif, dört dizeli şiirler de yazmışlardır. Bu aliteratif şiirler edebiyata olan düşkünlüklerine hitap ederek onları tatmin etmiş ve ruhani ilham kaynağı olmuş olabilir.

Şekil B: *Guan wuliangshou jing*'in⁵³¹ aliterasyonlu şiir versiyonu.

⁵³⁰ Ç.N: Din kitabı; vaaz, konuşma anlamlarına da gelir.

⁵³¹ Ç.N: skr. *amitāyur-dhyāna-sūtra*: İnsanın gözünde sonsuz Buda'yı canlandırmasını anlatan din kitabı; sonsuz Buda'nın hayatı ile ilgili din kitabı.

Guan wuliangshou jing ve Hyanyan jing (Buddhāvataṃsaka-sūtra)¹ gibi önemli iki Mahayana sutrası hem nesir hem de şiir tarzında çevrilmiştir. Şimdi size bir kaç tane şiir çevirisi örneği sunacağım. İlk örneğimiz *Hyanyan jing*'in Çince çevirisinin sonunda bulunan ünlü bir şiir olacak. Ayrıca şiirde bu bölümün orijinal Sanskrit metnine de yer verilmiştir.

願我臨欲命終時
盡除一切諸障礙
面見彼仏阿彌陀
即得往生安樂刹

Keşke, artık yaşamım sonlanırken,
Önümdeki tüm engellerim kalksa da;
Buda Amita ile yüz yüze geldiğimde,
Kendimi birden mutluluklar diyarında bulsam.

Uygur bir şair aşağıdaki aliteratif dördünlüğü Çince'den çevirmiştir:

apam biziñ bu yaşım(1)z alkıngu öd bolsar	[a-: 13]
alku türlüg tıdığım(1)z alkınsun odgurak	[a-: 13]
amıta aba burxan yüüzin yügerü biz körüp	[a-: 15]
arıg sukavadı uluşda toğalım terk tavrak ..	[a-: 15]

Eğer şu an ömrümüzün son anıysa,
Önümüzdeki tüm engellerin kalkmasına izin ver ki
Amita-aba Buda'nın huzuruna çıkıp yüzüne baktığımızda,
Anında, saf Sukavati krallığında doğalım.

Bir başka Uygur şairse aynı metni Çince'den aşağıdaki gibi çevirmiştir:

agduk bolup isig özüm üzülgü tuşda ..	[a-: 13]
alku kılınçlıg tıdıglarım yumgı tarıkıp ..	[a-: 14]
amıta ayusı burxan maña yügerü közü[n]üp ..	[a-: 16]
artuk meñilig yirtünçüde barıp toğayın ..	[a-: 14]

¹ Çiçek çelengi anlamına gelen Mahayana Budizm'ine ait önemli bir din kitabı.

Zayıf düşen, sıcak bedenim artık son bulurken,
Sahip olduğum tüm engeller ve karmalar kaybolmalı;
Amita-ayus Buda gözlerimin önünde benim için belirlediğinde
Gidip sonsuz mutluluk diyarına doğayım.

Bu iki Uygur şiiri aynı kaynak metin kullanılarak çevrilmiştir. Şiirlerin her ikisi de aliteratif şiirler oluşturmak için “a-” sesini kullanmışlardır. Ancak şairlerin kelime seçimlerinde kendi artistik tarzlarından kaynaklanan farklılıkları gözlemleyebiliyoruz. Aynı şiirin bir başka versiyonunda, Uygurca’da “sa-” sesiyle başlayan çok az kelime bulunmasına rağmen şair aliterasyon için “sa-” sesini kullanmıştır. “sa-” sesi kullanılarak aliteratif şiir yazmanın çok zor olmasına rağmen şair birçok Sanskrit Budist terimlerinden yararlanarak zor olanı başarmıştır. Bu şiirle birlikte şairin okuyucularına şiir dehasını göstermek istediği anlaşılmaktadır. Akademik bir bakış açısıyla, yukarıda aktarılan her iki şiirde de şairlerin Amita Buda’nın² iki farklı Sanskritce ismini de biliyor olmaları gerçekten çok şaşırtıcıdır. Amita-aba “Sonsuz Işık” Amita-ayus da “Sonsuz Hayat” anlamına gelmektedir.

Budist eserlerine dayalı şiirlere ilaveten Uygurlar şiirlerinde diğer popüler Budist temalarını da işlemişlerdir. Şiirlerinde Buda ve Bodisatvalara bazı ithaflarda bulunmuşlar, inançlarını ve pişmanlıklarını dile getirmişlerdir. Şiirler arasında ayrıca Buda’ya ettikleri dualar da yer almaktadır. Dualarının içeriğinde barışın ebediyeti ve Uygurların sonsuza kadar varlığını refah içinde koruyabilmesi istekleri; hanımların savaşa giden kocalarının sağ salim geri dönmelerini istemeleri ve kendilerine uzun bir bekleyişin ardından bir erkek evlat verdiği için Buda’ya şükranlarını sunmaları gibi konular yer almaktadır. Bu şiirler yaşamın zor koşullarıyla karşı karşıya kalmış insanların duygularını ifade ederler ve sosyolojik açıdan da son derece ilgi çekici özelliktedirler.

Sosyolojik açıdan ilginç olan bu şiirler arasında İslamiyet’in yayılışının karşısında oluşlarını konu edinen şiirler de vardır. Bu şiirler muhtemelen on üçüncü yüzyılda yazılmıştır. Şiirlerin içeriğinde gayet açık bir dille İslamiyet’e saldırılmıştır. Bu şiirlere benzer diğer şiirlerdeyse Bu-

² Ç.N: Sınırsız ışığı sembolize eden Buda.

dizm'in değer kaybetmesine ağıtlar yakılmıştır. İslamiyet'ten hoşlanmayan bu insanlar doğu bölgelerine doğru göç etmeye başlamışlardır. Kansu bölgesinde 1687 yılında kopyalanan bir Uygur el yazması olan *ġinguangming ġing*'in (*Suvarna-prabhasasottama-sutra*)³ bulunması bu duruma çok şaşırtıcı bir kanıttır. On dördüncü yüzyılda Budizm'in Turfan bölgesinden kaybolmasına rağmen doğuya doğru göç eden Uygurların gittiği yerlerde bu din sürdürülmüştür.

³ Ç.N: Skr. *suvarnaprabhasa*. Türkoloji dünyasında Altun Yaruk 'Altın Işık' adı ile tanınan Mahayana Budizm'ine ait eser.

Şekil C: Etrafında Karavan Liderleri varken, Buda sandalın üzerinde duruyor.

